

ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА XVIII СТОЛІТТЯ У ВЕРХНЬОМУ КИЄВІ

В історії Києва XVII – початку XX ст. відомі десятки церков, які не збереглися до нашого часу і про які нічого не знають мешканці столиці. Значна частина цих культових споруд була знищена під час антирелігійної кампанії, що була проведена в 1920-1930-х роках у Радянському Союзі. Були й такі, що припинили своє існування задовго до XX ст. Серед останніх – дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці, що проіснувала менше століття у Верхньому Києві.

Уперше про неї написав М. Берлинський [Берлинский 1820, с. 82–83]. Більш повну й уточнену інформацію про цю церкву подає М. Закревській у книзі «Опис Києва». За ним, дерев'яний храм містився за 180 м на південний захід від Михайлівського Золотоверхого собору, на території подвір'я Печерської лаври. Церкву було оновлено («вновь выстроено») у 1699 році за кошт військових Сухаревого полку. Вона була ружною, тобто утримувалась за рахунок бюджетних дотацій. За наказом 15 квітня 1787 року Покровську церкву було ліквідовано, а її парафіяни перейшли до Трьохсвятительської церкви [Закревский 1868, с. 718]. Слідом за М. Берлинським, М. Закревський припускав, що Покровська церква – досить давня, оскільки місце її розташування позначено на його плані-реконструкції Києва періоду 1400–1600 років, що є в додатку до зазначеної праці дослідника.

Існування Покровської церкви недалеко від Михайлівського Золотоверхого монастиря раніше кінця XVII ст. заперечують наявні джерела. Зокрема, про спорудження церкви в 1699 році свідчить довідка про її історію, вміщена в «Географічних описах Києва і Київського намісництва» В. Новгородцева 1775–1786 років. Подаємо текст опису повністю:

«Церква во ім'я Покрова пресвятої Богородиці, з придільною дзвіницею і з огорожею навколо дерев'яною. Забрана готова з Печерської фортеці, була на старому базарі, де нині побудована кам'яна [церква] преподобного Феодосія, і зведена 1699 [року] коштом

київського полку полковника Михайла Сухарева і всіх того полку чинів та інших доброзичливців, і освячена покійним митрополитом київським Варлаамом Ясинським; а в 1718 році всі підмурки починені. При цій же церкві: протопоп – 1, їх дружин і дітей – 3, диякон – 1, дячок, паламар – 2, їх дружин і дітей – 6» [Описи 1989, с. 39]*.

Іншим свідченням появи Покровської церкви тільки наприкінці XVII ст. є її відсутність у переліку церков Верхнього Києва Розписного списку міста 1695 року [Алфёрова, Харламов 1982, с. 150] і на плані Києва І. Ушакова того ж року. Натомість на цьому плані є зображення церкви Святого Феодосія в Печерському містечку, яку, згідно з цитованою вище інформацією В. Новгородцева, було розібрано, перенесено й знову зібрано у Верхньому Києві, і, відповідно, переназвано та переосвячено. Феодосіївська церква мала апсиду, що завершувалась окремою банею з хрестом, яка за висотою значно поступалась головній бані церкви (іл. 1). На плані Києва Кальнофойського 1638 року ця церква має дещо інший вигляд і розташовану поряд дзвіницю, але таке ж співвідношення висоти центральної та апсидної бань. На місці дерев'яної церкви Святого Феодосія в 1700–1702 роках було побудовано однойменну цегляну, яка збереглася до нашого часу [Сіткарьова 2005, с. 160–161].

Іл. 1. Церква Святого Феодосія на плані Києва І. Ушакова 1695 року

---

* Переклад з російської автора статті.

Нова назва (посвята) церкви Святого Феодосія – Покрови Пресвятої Богородиці, отримана нею після перенесення з Печерська до Верхнього Києва, – була дуже популярною в Київській митрополії. За кількістю церков, станом на 1780-ті роки, посвята Покрови Пресвятої Богородиці лише трохи поступалась посвяті Святителя Миколая Мирлікійського [Прокоп'юк 2012, с. 156].

Близько 1710 року указом Петра I було затверджено всеросійську Ружну книгу з розписом надання грошових сум та обсягів продовольства (борошно, мед, сіль) – так званих грошової і хлібної руг – монастирям і церквам майбутньої імперії, серед яких зазначено й Покровську церкву [Болховітінов 1995, с. 227].

Місце розташування церкви Покрови Богородиці визначено точно, завдяки численним планам Києва XVIII ст. (1745, 1750, 1768, 1774, 1780, 1783, 1787 та інших років), на яких позначено цю споруду. Вона стояла на початку дороги-узвозу, що вела від Михайлівських воріт (згодом від церкви отримали назву Покровських) Поперечного валу укріплень Верхнього Києва другої половини XVII ст. до Печерських воріт (нині північна частина Майдану Незалежності). Зараз це – непарний бік вул. Михайлівської, а місце самої церкви – частина парку, прилегла до перетину цієї вулиці і Володимирського проїзду (іл. 2; 3).

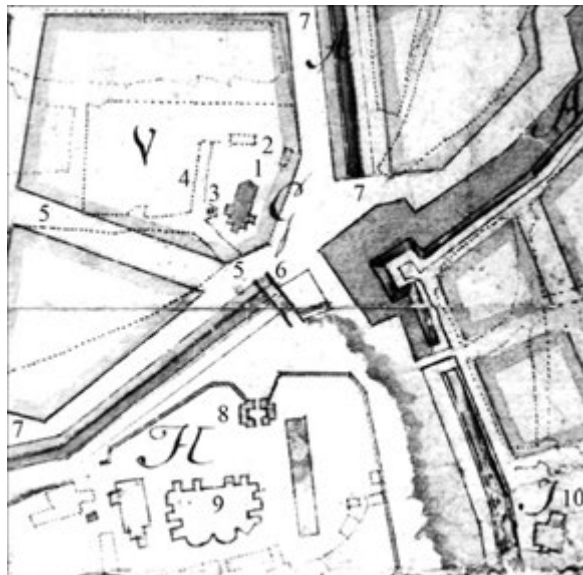

*Іл. 2. Площа перед Михайлівським Золотоверхим монастирем.
Фото другої половини XIX ст. На передньому плані праворуч –
місце Покровської церкви*

Іл. 3. Місце Покровської церкви. Фото 2021 року

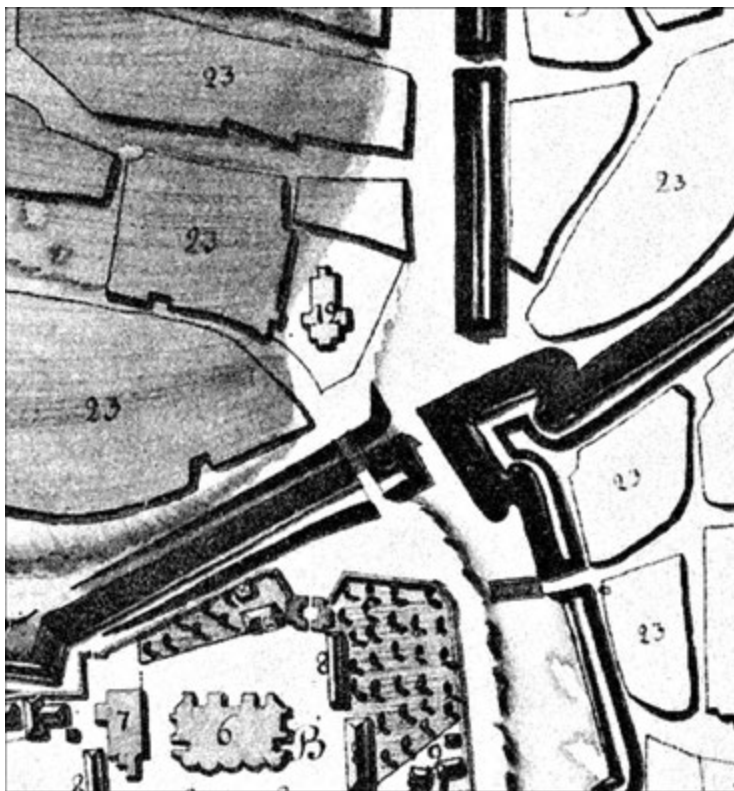
У межах церковної садиби, на захід від церкви, були розташовані будівлі – ймовірно, помешкання причту, які також зображено на деяких планах міста. На південь від церкви, із зовнішнього боку огорожі садиби останньої, стояла криниця, яка обслуговувала як відвідувачів Покровської церкви, так і місцевих жителів (іл. 4).

*Іл. 4. Садиба Покровської церкви на плані Києва 1786 року:
1 – Покровська церква; 2 – будинки причту; 3 – колодязь; 4 – провулок;
5 – Михайлівська вулиця; 6 – Покровські ворота; 7 – Поперечний вал;
8 – дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря;
9 – Михайлівський Золотоверхий собор; 10 – Трьохсвятительська церква*

На цій же Михайлівській вулиці, яка носить свою назву ще із XVII ст., стояв двір, у якому проживав, згідно з Розписним списком 1700 року, полковник М. Сухарєв [Лебединцев 1892, с. 75], так що Покровська церква розташовувалась недалеко від його помешкання.

На кількох, більш детальних, планах Києва (1783, 1786, 1790 роки) можна роздивитися особливості плану церкви (іл. 4; 5). Вона мала видовжену хрестоподібну форму, в основі якої – прямокутник. Зі східного боку – квадратний виступ невеликої апсиди, із західного – також квадратний виступ, що свідчить про існування додаткового приміщення-тамбура перед головним входом до церкви. З північного й південного боків підкупольного простору споруда мала симетричні прямокутні виступи, що утворювали рамена хреста в плані. Вони розташовані ближче до апсидної частини церкви. Ймовірно, ці виступи з'явилися після перебудови церкви 1718 року, про яку повідомив В. Новгородцев, адже на малюнку Феодосіївської церкви на плані І. Ушакова 1695 року вони відсутні. Над західною частиною храму здіймалася дзвіниця. Приблизні розміри споруди, які можна визначити за згаданими планами, – 25×15 м (з бічними виступами).

Іл. 5. Садиба Покровської церкви на плані Києва 1786 року

Згідно з більшістю планів, церкву довгою віссю було орієнтовано на північний схід, що характерно для переважної більшості київських храмів, тобто її апсида була повернута в бік дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря. Лише за планом 1786 року, фрагмент якого опубліковано на передньому форзаці монографії Т. Лютої, Покровську церкву орієнтовано майже на схід [Люта 2017] (іл. 4).

Після рішення про закриття церкви вона ще деякий час простояла (є на плані Києва 1790 року), але на початку 90-х років XVIII ст. була розібрана, так що на плані 1799 року її вже немає. Церковна садиба зникла, а її місце стало частиною великого плацу (зараз – Михайлівська площа) перед Михайлівським Золотоверхим монастирем. Згодом цю ділянку міста вздовж Володимирського проїзду – від сучасної Трьохсвятительської до Софійської вулиці – наприкінці 1860-х років було озеленено (уперше позначена на плані міста 1874 року), і ця паркова зона існує донині.

У садибі церкви Покрови Богородиці, як і біля інших парафіяльних церков Києва XVII–XVIII ст., був розташований цвинтар. На його сліди неодноразово натрапляли під час проведення в цьому місці в XIX–XX ст. земляних робіт.

Один з таких випадків подає замітка в газеті «Киевлянин» [Киевлянин 1868, с. 454–455]. У вересні 1868 року на видовженій площі перед будівлею «Присутственных мест», тобто в районі сучасного Володимирського проїзду, почали робити огорожу для скверу, про який уже мовилося. Коли робітники почали копати ямки для стовпів огорожі, вони знайшли велику кількість людських кісток, а також шматки деревини від трун. Окремі кістки було помітно навіть на поверхні площі, некритої бруківкою. Найбільшу кількість кісток було викопано на ділянці ліворуч від Михайлівської вулиці, якщо підніматись із Хрещатика, тобто, на місці садиби Покровської церкви.

Натовп цікавих, як написав автор газетного повідомлення, почав висувати різні версії походження кісток. Старожили згадували, що людські кістки знаходили на цьому місці й раніше, коли зривали Поперечний вал другої

половини XVII ст. Старокиївської фортеці. Дехто навіть згадав наявність на цьому місці старого кладовища.

У цій історії покажемо те, що про Покровську церкву, від часу демонтажу якої пройшло менше 80 років, зовсім не було згадано, хоча пам'ять про місцевий цвинтар збереглася.

У 1939 році відомий київський археолог І. Самойловський при спостереженні за прокладанням підземних комунікацій на площі перед Михайлівським Золотоверхим монастирем і в парку на початку вул. Паризької Комуни (нині Михайлівська) виявив 10 поховань, які дослідник помилково відніс, за знайденими в заповненні однієї з могильних ям уламками давньоруського посуду і скляних браслетів, до XII ст. [Самойловський 1939, с. 28–30]. Під час досліджень 1998 року Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (керівник Г. Івакін) у цьому районі, на початку Володимирського проїзду, було зафіксовано кілька поховальних ям, пов'язаних, як і виявлені в 1939 році поховання, із цвинтарем Покровської церкви 1699–1787 років. Ями поховань було простежено на ділянці завдовжки 50 м, яка, вірогідно, вказує на приблизну довжину церковної садиби.

Наразі відоме лише одне зображення церкви Покрови Пресвятої Богородиці, яке, втім, належить до XIX ст. [Сіткарьова 2005, с. 162]. Як і інші ретроспективні малюнки, що їх було створено після зникнення зображених на них споруд, на ньому є деталі, яких насправді не було. Ракурс малюнка – погляд на Покровську церкву крізь отвір воріт дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 6). На віддалі бачимо саму церкву і паркан садибної забудови непарного боку Михайлівської вулиці.

Церкву зображено в півоберта. З її східного боку – гранчаста (з п'ятьма площинами) апсида, яка має великі вікна (зображено центральне і північне). Конха апсиди виходить на фронтон. Храм має масивну приземкувату баню гранчастої грушоподібної форми з перехватом у нижній частині, яка спирається на низенький чотирикутний барабан. Ніякого виступу на північному фасаді споруди, судячи з прямої лінії її карниза, не зображено. На захід від споруди

зображена окрема (?) двохярусна дзвіниця з великим дзвоном. Наявність на малюнку ліворуч від церкви давньої, зі слідами руйнації, дуже високої трьохярусної цегляної, прямокутної в плані, нікому не відомої вежі лише підкреслює ненадійність цього художнього джерела.

Іл. 6. Церква Покрови Пресвятої Богородиці у Верхньому Києві. Малюнок XIX ст.

У ЦДІАК України (ф. 127, описи 1012, 1015, 1016) зберігаються метричні книги та сповідні розписи церкви Покрови Пресвятої Богородиці, які охоплюють (вибірково) період від 1737 року до кінця XVIII ст. Їх детальне вивчення в майбутньому надасть змогу з'ясувати персональний склад вірян Покровської парафії, визначити вірогідний поіменний список похованих на цвинтарі при місцевій церкві.

Приклад церкви Покрови Пресвятої Богородиці Верхнього Києва засвідчує, наскільки швидко, за історичними мірками, у пам'яті місцевих жителів можуть зникнути спогади і знання про ті чи інші історичні, природні, архітектурні об'єкти. Завдання науковців і музейників – зберегти цю пам'ять про минуле міста і країни, адже наша культурно-історична спадщина – запорука гідного місця в цивілізованій родині європейських народів.

Джерела та література

Алфёрова, Г. В., Харламов, В. А. 1982. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. Киев.

Берлинский, М. 1820. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго. Санкт-Петербург.

Болховітінов, Є. 1995. Вибрані праці з історії Києва. Київ.

Закревский, Н. 1868. Описание Киева. Москва, т. 2.

«Киевлянин», № 115 от 26 сентября 1868 г., с. 454–455.

Козюба, В. К. 2021. Про маловідому Покровську церкву у Верхньому Києві. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (26–28 травня 2021 р.)*. Київ, с. 18–22.

Лебединцев, П. Г. 1892. «Росписной список» г. Киева 1700 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, VI, отдел III, с. 31–82.

Люта, Т. 2017. IMAGO URBIS: Київ на стародавніх мапах. Харків; Київ.

Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ, 1989.

Прокоп'юк, О. 2012. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Київ.

Самойловський, І. М. 1939. Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві 1939 р. // Науковий архів ІА НАН України, ф. 12, № 111.

Сіткарьова, О. В. 2005. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. Київ.

Віталій Козюба

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень

Музею історії Десятинної церкви